

Geel zonneroosje samen met onder andere muizenoor en kleine pimpernel op de rand van een rotspartij in Groeve Duchateau.

Pionierbegroeiingen op rotsbodem Mergelland: behoud binnen én buiten Natura 2000

Een van de meest bedreigde plantengemeenschappen in ons land, gebonden aan de randen van mergelrotsen in Zuid-Limburg, geniet als prioritair habitatype Pionierbegroeiingen op rotsbodem (H6110) bescherming onder de Habitatrictlijn van Natura 2000. Maar het behoud ervan is allesbehalve gemakkelijk. Voor de instandhouding staan alle seinen op rood en ook de vooruitzichten voor de toekomst stemmen somber. Bescherming vraagt om een ecologische én een landschappelijke benadering, waarbij we verder kijken dan de luttele vierkante meters van het habitatype.

tekst Joop Schaminée & Nils van Rooijen (Wageningen University & Research, Radboud Universiteit Nijmegen), **foto's** Joop Schaminée, tenzij anders vermeld

> Warmteminnende pionierbegroeiingen op kalkrijke bodems komen in ons land alleen voor in Zuid-Limburg. Deze bodems, ontstaan door kleinschalige winning van mergel, zijn met name te vinden op smalle kalkrichels en andere onefenheden boven en langs ingangen van mergelgroeven. De soortenrijke plantengemeenschappen komen al vroeg in het voorjaar tot ontwikkeling en worden gedomineerd door eenjarige, kortlevende rozetplanten, vetplanten en mossen. Kenmerkende vaatplanten zijn plat beemdgras, stijf hardgras, tengere veldmuur, kleine steentijm, kandelaartje, bleek schildzaad en voorjaarsganzerik. Van de mossen noemen we gekapt haartandmos, klein duinstertetje, groot en klein klokhoedje en hakig kronkelbladmos. Het habitatype komt één-op-één overeen met de plantengemeenschap *Cerastietum pumili*, de associatie van tengere veldmuur (verbond *Alyso-Sedion*). Veel oorspronkelijke groeiplaatsen zijn verdwenen door overwoekering met bomen en struiken. De beste overgebleven groeiplaatsen bevinden zich op de Bemelerberg, de Schiepersberg en de Sint-Pietersberg; de totale huidige oppervlakte

beslaat niet meer dan enkele tientallen vierkante meters.

Toekomstperspectief

Het OBN-onderzoek Pionierbegroeiingen op rotsbodem: Duurzaam veiligstellen van het prioritaire habitatype heeft laten zien dat het geen eenvoudige opgave is om het habitatype in de toekomst te behouden. De grootste belemmeringen zijn de aanhoudende stikstofbelasting, de verregaande versnippering van de resterende groeiplaatsen, de geringe verspreidingscapaciteit van de kenmerkende soorten én de effecten van klimaatverandering. Wat dit laatste betreft spelen met name de natte winters in combinatie met korte periodes met vorst vermoedelijk een grote rol. Als de doordrenkte bodem bevroest, vergruist de topklaag, waardoor de kenmerkende soorten zich moeilijk kunnen vestigen. Kansen zijn er ook, met name bij de industriële kalkgroeven zoals de ENCI-groeve, de Curfsgroeve en Groeve 't Rooth die na beëindiging van de mergelwinning zijn overgedragen aan natuurbeschermingsorganisaties. Verder is het op diver-

se plekken mogelijk om overwoekerde kalkrotsen vrij te stellen van houtgewassen en ze vervolgens kleinschalig te beheren. Daarbij moet nauwgezet bekeken worden hoe de gewenste soorten teruggebracht kunnen worden.

Drie aspecten

Als eerste wijzen we op het ecologisch functioneren van de pioniergraslanden binnen de natuurreservaten waar het habitatype wordt aangetroffen. De open begroeiingen worden doorgaans omzoomd door een vegetatie die een overgang vormt naar nabijgelegen kalkgraslanden, met – en daar gaat het om – een specifieke soortensamenstelling. Deze omlijsting blijkt onder meer van groot belang te zijn voor de fauna en dient bij het behoud en herstel van de gemeenschappen dan ook volop aandacht te krijgen.

We vragen ook aandacht voor de rol van verwante pionierbegroeiingen, met een deels overlappende soortensamenstelling, in de nabije omgeving als refugia en stapstenen voor de kenmerkende soorten van de pioniergraslanden op rotsbodem. Geïsoleerde populaties zijn kwetsbaar voor onder meer genetische erosie. Een verspreide metapopulatie, ook buiten Natura 2000-gebied, kan als vangnet dienen voor de populaties binnen het habitatype. Ze kunnen het genetisch reservoir vergroten en groeiplaatsen verbinden. Nabijgelegen stapstenen vergemakkelijken de uitwisseling van genetisch plantenmateriaal, pollen en zaden en maken voor bestuivende insecten de planten beter vindbaar. Kansen voor refugia en stapstenen zijn overal in het Heuvelland te vinden. Specifiek gaan we verderop in het artikel in op erosiehellingen, steilkantjes, en paden en belopen stenige vlakten.

De begroeiingen van de mergelrotsranden bestaan voornamelijk uit weinig in het oog springende winterannuellen en mossen. Wat betreft de vaatplanten zijn deze soorten in Nederland zeldzaam en bedreigd, maar voor zover bekend hebben ze geen bijzondere betekenis voor de fauna, en in die zin spelen zij ecologisch geen sleutelrol. De

randen van de mergelrotsen bieden echter onderdak aan een palet van soorten die wel belangrijk zijn voor de kleine fauna. Deze soorten zijn gebonden aan open, stenige en sterk door de zon beschenen plekken en hebben hier hun optimale voorkomen. Zo komt geel zonneroosje in het Heuvelland nog slechts op twee plekken voor op de Sint-Pietersberg: langs de randen van de Duivelsgrot in het Popelmondedal en aan een van de bovenranden van Groeve Duchateau. Tot deze categorie van soorten behoort ook de befaamde berggamander, in ons land een exclusieve soort van de Bemelerberg, waarover de laatste jaren diverse publicaties zijn verschenen.

Soorten van de omlijsting

De soorten van de 'omlijsting' van het habitatype zijn in twee groepen te verdelen. Enerzijds gaat het om soorten die te boek staan als kenmerkende soorten van kalkgrasland (*Gentiano-Koelerietum*), maar die daarbinnen wel de warmste plekken opzoeken waar het onverweerde krijtgesteente dicht aan de oppervlakte ligt. Denk hierbij aan soorten als wondklaver, grote tijm, duifkruid, driedistel, stengelloze distel en ruige scheefkelk. Anderzijds gaat het om soorten die buiten de mergelrotsen veelal gebonden zijn aan door de mens verstoorde omstandigheden, vaak stenige plekken maar die wel altijd kalkrijk zijn. Voorbeelden van soorten zijn wilde reseda, scherpe fijnstraal en slangenkruid.

Voor het behoud van deze omlijsting is het zaak om gericht beheer uit te voeren. Naast verwijdering van ongewenste struikopslag en het voorkómen van beschaduwing door bomen bij de groeiplaatsen gaat het ook om het behoud van de schrale condities en van de openheid door op gezette tijden te plaggen of het anderszins te voorkomen dat groeiplaatsen dichtgroeien met dominante grassen.

Juist de soorten van de omlijsting zijn van grote betekenis voor de fauna. Zo is wondklaver de waardplant van dwergblauwtje, een soort die in Nederland als standvlinder als uitgestorven te

boek staat, maar die nog voorkomt op de kalkwanden van het nabijgelegen Albertkanaal ten westen van Maastricht. De soort legt zijn eitjes in de bloeiwijzen van de plant, bij voorkeur op forse exemplaren die boven de vegetatie uitsteken, een setting waaraan de omlijstingen van de rotsranden prima voldoen. Een andere specialist op wondklaver is de snuitkever *Tychius schneideri*, die buiten Zuid-Limburg op enkele plaatsen in de duinen voorkomt. Slangenkruid, ook een treffend voorbeeld, is een belangrijke bron van nectar en stuifmeel voor allerlei bijen, vlinders en zweefvliegen. Van de metselbijen is *Hoplitis adunca* in haar voorkomen zelfs volledig afhankelijk van deze ruwbladige plant. De vrijwel geheel tot Zuid-Limburg beperkte soort draagt dan ook de Nederlandse naam slangenkruidbij.

Erosiehellingen

In het verleden was de Coulisse, op de oostflank van de Sint-Pietersberg, de belangrijkste erosiehelling in Zuid-Limburg, waar een groot aantal bijzondere planten een refugium vormt, zoals het eerder genoemde geel zonneroosje en echte gamander. Het gaat om 'kleine richels en plateautjes, die als boschvrije zonnige eilandjes in het kreupelbosch lagen van de steile helling', beschrijft De Wever in 1938. Zijn beschrijving doet denken aan de hellingen van Thier de Lanaye op de Maasflank verder naar het zuiden in België, waar beide soorten nog in groten getale voorkomen.

De Coulisse is voor een deel afgegraven bij de aanleg van de ENCI-groeve en voor het resterende deel, tussen de ingang van de groeve en de Belgische grens, overwoekerd met bomen en struiken. Herstel van de oorspronkelijke situatie is mogelijk, waarbij de beoogde soorten de plekken vanuit het belendende Belgische deel zouden kunnen koloniseren. We hoeven slechts De Wever aan te halen: 'Het zal nodig zijn daarvoor en daartoe geschikte strooken in het kreupelbosch op de tufkrijthelling vrij te hakken en open te houden op zulk een wijze, dat ze niet met banale

foto Charlie Jackson

Wondklaver is een exclusieve waardplant voor dwergblauwtje. De vlinder is uit Nederland verdwenen maar herintroductie van deze soort lijkt mogelijk.

Trosgamander behoort tot de meest bedreigde plantensoorten van ons land. In Zuid-Limburg is de soort enkele jaren niet meer waargenomen. De groeiplaats in Zeeland betreft een doodlopende, voormalige asfaltweg op de Oosterscheldekering bij Neeltje Jans, waar de soort in 2011 met enkele honderden exemplaren werd aangetroffen, ver buiten zijn natuurlijke areaal. Mogelijk is de soort hier aangevoerd met stortsteen tijdens de bouw van de kering.

Echte gamander op een erosiehelling in het Maasdal van het Belgische deel van de Sint-Pietersberg. Vroeger kwam deze soort ook voor op Nederlandse flanken van de Sint-Pietersberg, maar daar is ze door kalkwinning en ontoereikend beheer verdwenen. De soort is nog op één plek in het oosten van het Mergelland te vinden.

De spoorweginsnijding bij Cartils en de Kruisberg bij Wahlwiller zijn voorbeelden van steile kalkhellingen die sterk onderhevig zijn aan erosie. In het eerste gebied is de opslag van struiken en bomen een bedreiging voor het voortbestaan van de bijzondere flora (en daaraan gelieerde fauna) en dient daarom zo snel mogelijk verwijderd te worden. Bij Wahlwiller heeft Staatsbosbeheer onlangs rigoureuze maatregelen getroffen om de oude uitgangssituatie te herstellen.

De omgeving van Wahlwiller is al enige decennia een laatste bolwerk voor doorgroeide boerenkers, niet alleen op steile kalkhellingen maar ook op stenige, meer ruderaal plekken, zoals hier aan de voet van de Kruisberg.

Smalle raai op de Kruisberg bij Wahlwiller. Deze halfparasiet groeit in een strook aan de bovenrand van de akker, waar deze overgaat in een talud met kalkgrasland en struweel.

Tengere veldmuur in de ENCI-groeve bij Maastricht. Met een diameter van zo'n 400 bij 800 meter is deze groeve de grootste kalkgroeve in ons land, hier gefotografeerd vanaf de hoge westrand met zicht op een kunstmatig aangelegd kalkgrasland.

IJzerhard is een rechtopstaande plant, met taai, sterk vertakte stengels, die in dit opzicht wel weg heeft van wilde cichorei. Ze groeit op open, betreden plekken, zoals hier aan de voet van de Wolfskop bij Cadier en Keer.

onkruidflora van de ruigten worden besmet, die de plaatsen hebben ingenomen van orchideeën, zonneroosjes en gamander.' In het Geuldal is de spoorweginsnijding van Cartils, ten zuidoosten van Wijlre, een befaamde erosiehelling, waar in het verleden een groot aantal bijzondere soorten voorkwam, waaronder maanvaren, bijzondere korstmossen en alle genoemde soorten van de omlijsting van de mergelrotsen. Nog steeds biedt de steile helling onderdak aan zeldzame soorten als breed fakkelgras, beemdhaaver en doorgroeide boerenkers. Trosgamander, die in het Mergelland nog meer onder druk staat dan echte gamander, is al een aantal jaren niet meer aangetroffen (figuur 1). De laatste waarnemingen zijn afkomstig van Groeve Curfs in het westen van het Heuvelland en op de zuidflank van de Kruisberg bij Wahlwiller. Om deze soort weer een kans te bieden is het zaak om de juiste standplaatsen aan te bieden. Daarvoor moeten geschikte hellingen van opslag ontdaan worden. Staatsbosbeheer heeft daartoe het voortouw genomen op de Kruisberg en de provincie is doordrongen van de urgentie bij de spoorweginsnijding van Cartils.

Steilkantjes

Erosiehellingen en steilkantjes verschillen vooral in de maatvoering. De eerste zijn te onderscheiden op landschapsschaal, terwijl het bij de tweede gaat om kleine 'oneffenheden'. Denk aan knikpunten in hellingen, zoals de overgang tussen graslanden en daaronder gelegen akkers (zoals de Kruisberg bij Wahlwiller) of steile taluds van holle wegen en graften (onder andere langs de Karstraat ten zuidoosten van Eys). Een ander voorbeeld zijn koeienpaadjes. Doorgroeide boerenkers is

een kortlevende voorjaarsbloeiër en alleen nog te vinden langs paadjes bij de spoorweginsnijding van Cartils en in het westen van het Heuvelland bij mergelgroeven op de Bemelerberg. Plaatselijk groeit de soort op meer ruderaal standplaatsen. Smalle raai staat vooral te boek als akkerplant die de laatste jaar vooral wordt aangetroffen langs spoorlijnen, dus op ruderaal standplaatsen. Maar van oorsprong is het een soort van zogeheten rolsteenhellingen. In de omgeving van Wahlwiller is deze zeldzame en sterk bedreigde soort nog op dergelijke plekken aan te treffen.

Paden en stenige vlakten

Verreweg de grootste populatie van tengere veldmuur, de naamgevende soort van de associatie, is te vinden op de paden en stenige vlakten van de ENCI-groeve, dus buiten de klassieke standplaats van de associatie. Ook enkele andere kenmerkende soorten van het habitatype zijn hier met grote populaties aanwezig, waaronder kandelaartje, stijf hardgras en plat beemdgras. In andere groeven zijn deze soorten doorgaans minder talrijk, waarschijnlijk omdat op veel plaatsen de stenige vloerbodems met grond zijn afgedekt en ook omdat er geen bronpopulaties in de directe nabijheid aanwezig zijn. Voor het voortbestaan van de open milieus is het zaak dat de groeiplaatsen niet met struikgewas dichtgroeien, hetgeen vooral in de ENCI-groeve een uitdaging is door sterk oprukkende vlinderstruiken, robinia en witte abeel. De steenvlakten bieden ook onderdak aan enkele andere zeldzame kalkplanten, waaronder rozetsteenkens en grijs havikskruid. Tot slot nog even aandacht voor paden waar een open, stenig milieu gegarandeerd is door voortdurende betreding en een daarmee samenhangende

mechanische verstoring van de vegetatie. Dat geldt met name voor voetpaden aan de onderrand van mergelgroeven en op plekken met een bankje waar wandelaars kunnen uitrusten. Hier treffen we soms bijzondere soorten, waarvan de uiterst zeldzame kalkketrip de bekendste is. Deze soort komt in ons land al vele jaren slechts op één plek voor: op een paadje bij het Popelmondedal aan de zuidkant van de Sint-Pietersberg. Een andere opvallende plant van sterk betreden plekken is ijzerhard, met hoofdverspreidingen in Zuid-Limburg, het oostelijke rivierengebied en de zuidwestelijke Delta.

Breder perspectief

De hier geïllustreerde kansen voor het behoud en de versterking van bijzondere plantensoorten van het prioritaire habitatype Pionierbegroeiingen op rotsbodems, waarbij we de nadruk leggen op het behoud van gezonde plantenpopulaties binnen én buiten de habitatgrenzen, zijn ook in een breder perspectief te plaatsen. Om karakteristieke plantensoorten van habitattypen te behouden is het belangrijk om te kijken naar de natuurlijke populatiebiologie van de soort op landschapsschaal. Een soort uitsluitend binnen de beleidskaders van een habitatype beschouwen beperkt de veerkracht en uiteindelijk de overlevingskansen. Door de kansen van duurzame gezonde populaties buiten de grenzen van het habitat, of zelfs buiten de grenzen van Natura 2000-gebieden, te vergroten, worden ook de Natura 2000-instandhoudingsdoelen direct bediend. De kansen liggen vaak al in een klein hoekje.<

joop.schaminee@wur.nl